

Krigshändelser i Hangö på 1900-talet

Då första världskriget bröt ut fanns det ryska trupper i Hangö. Ryssarna gjorde stor skada i Västra hamnen, där de ville ha fri sikt för artilleriet och därför sprängde och brände s.g.s. alla magasin, 40 -tonskranen och järnvägsverkstaden. Kranen måste förstöras för att tyskarna, som antogs landstiga, inte skulle kunna lossa kanoner. Två stora lastfartyg sänktes i hamnbassängen, men där var så djupt, att tyskarna, då de sedan anlände 1918, bara gled över vraken. Vid kajändan låg den holländska lastångaren Alcor på 3.000 ton och den tyska ångaren Rabensberg och i hamnbassängen fyra engelska undervattensbåtar, som sprängts av ryssarna strax före de tyska truppernas ankomst, samt ångaren Åland på 2.000 ton. Bore I brann i april 1918 i Västra hamnen och sjönk vid kajen. Rövningen av fartygen inleddes kort därpå och pågick till följande år.

Då tio år hade gått 1924 sedan världskrigets utbrott hade tidn. Hangö en lång artikel bl.a. om förstörelsen i hamnen:

”Vid tiotiden på morgonen ångade ett nyss anlant tåg med rysk militär ned till hamnen, man fäste sig ej mycket därvid, men så småningom fick man anledning därtill. Att något var i görningen syntes även därav att havets getingar – torpedbåtar – surrade runt vår udde, synbarligen planlöst, men likväl på ett oroväckande sätt. Så med ens få tvenne finländska ångare i hamnen order att försvinna – de göra det västerut – och samtidigt börja ryktena gå. En holländsk kolångare, Alcor, som destinerad till Lappvik legat på redde, närmar sig utan anledning hamnen och lägger sig utanför pirändan. En kort överläggning mellan befälet och ryssarna och de förra synas avlägsna sig. De få, som iakttagit händelsen undra vad nu skall ske, men så med ens fick man visshet därom. Med ovanlig brådska skynda några ryska båtar bort från fartyget och kort därpå ljuder en misstänkligen detonation och samtidigt äro farhågorna väckta. Den fina ångaren - första året i sjön - synes plötsligt kränga över och så med ens har man klart för sig vad som inträffat: fartyget skall sänkas för att spärra inloppet till hamnen för de väntade tyska angreppet... Så småningom hade dock litet var klart för sig, att nu skall vår stolthet, hamnen, flyga i luften. Man skar tänder och knöt handen – i byxfickan – och hatade ryssen och hans metoder mer intensivt än någonsin, men vad hjälpte det... Spänningen var oerhörd – man visste ju ej vad komma skulle – då med ens ordern ”håll er undan” gives. Omedelbart därpå bryter det lös. Eld i smörmagasinet! Sprängämnen i massor under den nya 40 tons kranen! Men den föll ej för första skrällen, en ny behövdes innan ”rysk stratege” kunde välta den i sjön. Sedan gick det slag i slag. Portalkranarna vid tyska kajen flögo i stycken, engelska magasinet rämnade sönder för oerhörda sprängladdningar och tullmagasinen, översköljda med petroleum gingo upp i lågor, skräck och hat mot ryssen lästes i varje ansikte, men vad skulle man göra? Dra sig undan medan detonationer fyllde luften och kringflygande metallstycken regnade runt om i staden. Ett hopp fanns dock: man trodde att förödelsen skulle inskränkas till hamnen, men nej! Den ryska ”krigstekniken” var ej ännu tillfredsställd. Order kommo och avsändes, radiostationen i Hangöby arbetade febrilt, allt medan dess motorcykel i susande fart förmedlade budskapen. Plötsligt kommo ordern: byggnaderna närmast järnvägens mekaniska verkstad utrymmas! Det var då skrällen begynte på allvar. Mången ansåg stadens öde beseglade och flydde med det boha man i hastigheten kunde få med sig. Skogarna runt om voro fulla av människor i panikstämning, medan de mera sansade stannade kvar. Den ena detonationen följde på den andra, hela området kring hamnen var insvept i eld och rök, allt medan de ryska sappererna ilade av och an under febril brådska att förstöra så mycket som möjligt. – Men den unga staden skonades. Sent i augustikvällens skymning gick budskapet runt: rädda vad som räddas kan i hamnen! ... frivilliga i massor strömmade ned till hamnen för att där dra sitt strå till stacken vid bärgningen av det som kunde bärgas. Fristen var kort, men på ett par timmar är tyska magasinet tomt på sitt

värdefulla innehåll av otaliga säckar mjöl m.m. och övrigt räddningsbart bragt i säkerhet. - Morgonen den 3 augusti grydde för oss i Hangö med en beklämmande känsla, bland rykande ruiner. Andra order kommo dock slutligen och de ryska förstörarna försvunno från orten. Vi kunde andas ut. Men kvar stod frågan: skall Hangö bli Hangö igen.”

Då världskriget hade brutit ut i augusti 1914 inställde sjöfarten på Hangö inom kort. Fartyg, som anlände, fick inte avgå igen. FÅA:s båtar fick order att ligga kvar i de hamnar där de befann sig. Trafiken från Porkkala och Barösund till Hangö var dag och natt förbjuden för alla fartyg. Inte ens mindre båtar och farkoster fick trafikera farvattnen, vilket kungjordes i staden med hotet att överträdelser skulle beivras genom beskjutning.

Badinrättningen var en betydande näring för Hangö stad och det fanns många badgäster i Hangö sommaren 1914. I Villa Doris bodde bl.a. ett förlovat par, tysken Henry von Gramer och fransyskan Marie Artus.

Den 23.7. berättade Hangö-bladet om oro i Ryssland, kravaller i St. Petersburg, kullvräkta och krossade spårvagnar, röda fanor och revolutionssånger. Den 28.7. berättades om den österrikisk-serbiska konflikten och krigsfaran. Dagen därpå, den 29.7., publiceras en extra bilaga: "Kriget förklarar. Österrike-Ungern har förklarar Serbien krig." Den 1 augusti ingick följande notis: "Massavresa av badgäster. Uppskrämda av de senaste alarmerande underrättelserna ha badgästerna hals över huvud begynt avresa från orten. I går lämnade ca 400 främlingar vår stad. I synnerhet gjorde sig en stark rusning gällande till aftontåget, med vilket medföljde tolv fullbesatta vagnar. En stor del av de badgäster, som avreste i går, hade fattat sitt beslut till följd av ett besinningslöst och fullständigt ur luften gripet meddelande utsläppt av tidningen Hangö (konkurrenten), att alla tåg skulle indragas från och med i dag. Senare på dagen rättade tidningen ifråga sin huvudlösa uppgift, vilken redan tidigare kunnat kontrolleras å järnvägsstationen, om man blott velat göra sig besvär därmed." I stadens årsberättelse sägs att nära nog varenda badgäst avreste. Överallt i parken blev det en panikartad flykt, så ock från Villa Doris. Den första natten efter krigsutbrottet mottog Henry von Gramer ett telegram med order om ögonblicklig inställelse i krigstjänst. Då den unga Marie i sin tur avreste bar hon ett tätt flor för sitt förgråtna ansikte. De två hade plötsligt blivit fiender. Sent i augustikvällens skymning ställdes ett tåg för flyktingar till förfogande. Men vilket tåg. Ingen enda passagerarvagn, endast öppna godsvagnar fyllda med flyktande, nervösa, hysteriska badgäster sittande på sina i all hast hopsamlade effekter.

Efter någon dag invaderades staden av rysk militär. Ett flygblad spreds med uppgiften att man befarade att tyskarna möjligen ämnade landstiga i Hangö för att göra staden till en tysk marinbas. Strängaste mörkläggnings befäl gavs. Badhusvägen stängdes för civiltrafik. På Villa Doris södra veranda stod en rysk soldat på post.

Den 6.8.1914 ingår en liten notis i ortstidningen: "Hangö badanstalt stängd. Hangö badanstalt med casinot samt Bellevue hava stängts." Därmed avslutades en epok i badanstaltens historia och även i Hangö stads historia. Eftersom badgästerna i så hög grad hade utgjorts av ryssar blev publiken en annan då Finland hade blivit självständigt. Hela tidsandan stupade med första världskriget. Villorna stod kvar, badinrättningen och Casino bestod, men verksamheten kunde förstås inte upprätthållas under krigsåren och Hangö blev scen för dramatiska händelser. Elegansen, musiken och romanserna var nu ett minne blott och i stället för parfymerna i badhusparken var det bara dimma som drog in från havet bland tallarna.

1916-1917 var Hangö stängt för utomstående, det var militärområde. Militären höll bl.a. till i badhusparken. Stängningen förutom krigssituationen blev orsak till hungersnöd i Hangö och familjerna skickade bl.a. ut sina barn för att tigga mat i grannskapet. Familjerna var stora och det fanns ingenting att stoppa i barnens munnar. Två bröder vandrade ända mot Ekenäs och

var också i Lappvik. På vissa ställen fick de ingenting med sig, men man tyckte synd om dem och gav dem mat på platsen. Någon gav också limpör åt pojkarna att föra hem. Den 29.1.-3.4. 1918 var det röd regim i Hangö. Målsättningen var ett socialistiskt samhälle enligt rysk förebild. Arbetarrådet leddes av P. Wikström och revolutionsrätten av f.d. riksdagsmannen Verner Aro från Helsingfors. Under den röda tiden ägde bl.a. en storståtlig begravning rum i Rådhuskvären den 7.3. 1918. Fyra rödgardister från Hangö och två ryska matroser hade stupat i Sjundeå. I begravningen deltog ca 400 rödgardister med orkester och fanborg och kanske flera tusen hangöbor. Då kistorna sänktes ned sköts salut och olika organisationer lade ned kransar. Fyra veckor senare, då tyskarna hade anlänt, grävdes kistorna upp och flyttades till nya begravningsplatsen.

Tyska trupper landsteg i Hangö den 3.4 1918 för att hjälpa de vita styrkorna. De röda flydde då med det enda lokomotivet, så att tyskarna fick marschera till Helsingfors. Det var många hangöbor som hade motsatt sig den röda regimen och som ivrigt väntade på att tyskarna skulle anlända. De spanade varje dag ut över havet i hopp om att se tyska fartyg. De röda befarade också att tyskarna skulle komma och spanade även de från vattentornet. Tyskarna blev mottagna i hamnen av en entusiastisk skara hangöbor. Den röda regimen tog också genast slut. Greve von der Golz var mycket populär och han fick så mycket sångaruppvakning att han i sina memoarer har talat om finnarna som ett synnerligen musikaliskt folk. Det hörde emellertid till tidens sed att bemärkta personer uppvaktades med sång.

Frihetsmonumentet

Frihetsmonumentet på stranden i Hangö har genomgått många öden och satts upp och tagits ned ett antal gånger. Kringen brukar ofta gå åt statyer och minnemärken av olika slag och så var det också i detta fall. T.o.m. regering och riksdag behandlade frihetsmonumentet i Hangö och ortens egen befolkning hade delade meningar om monumentet ifråga. Frihetsmonumentet är rest till minnet av tyskarnas hjälp åt de vita styrkorna under inbördeskriget. Tyskarnas landstigning i Hangö den 3 april 1918 gjorde också slut på den röda regimen i staden. I slutet av 1918 tillsatte stadsfullmäktige i Hangö en monumentkommitté som gick ut med ett upprop till andra kommuner och utförde en listinsamling till förmån för "Finlands frihetsmonument", som skulle resas i Hangö. Man ville hugfästa minnet av den tyska hjälpen, så att även "våra efterkommande skall (förstå) minnet av den vackra självupppoffrande handlingen...monumentet skulle genom seklerna utgöra ett talande vittnesbörd om ett stort folks broderhjälp åt ett litet i svår tid." Man antog att det främst var kommunerna i södra Finland som var intresserade av att delta eftersom det var de som blev delaktiga av hjälpen, men det visade sig att också kommuner inne i landet och längre norrut ville bidra. Insamlingstiden gick ut den 1 maj 1919. Listorna och redovisningarna över insamlade medel finns fortfarande bevarade. Enskilda kunde ge bidrag från 5 mk till 1.000 mk och kommuners och industriars bidrag varierade mycket. Insamlingsuppöppet fick stort gensvar och gav i första hand ca 60.000 mk.

Kommittén anhöll om förslag till monument från fem stenhuggerier i landet, men endast Granit ingick med två olika förslag till en kostnad av 60.000 mk. Man gick senare in för en längre obelisk varvid kostnaderna blev 70.000 mk. Fullmäktige beviljade ett tilläggsanslag på totalt 18.000 mk så att också övriga arbeten på området och uppsättning av monumentet kunde utföras.

En text på svenska, finska och tyska godkändes: "Tyska trupper landstego den 3 april 1918 i Hangö och bistodo vårt land i dess kamp för friheten. Allt intill sena dagar må denna sten bära vittne om vår tacksamhet."

Monumentet skulle göras sju meter högt av finhuggen hangögranit med figurer i högrelief, vilka skulle utföras av skulptören Bertel Nilsson. Klotet på obelisken polerades. Figurerna blev sedan en tysk soldat i relief.

Frihetsmonumentet invigdes den 16 maj 1921 på annandag pingst kl. 14. Man inbjöd bl.a. statsrådet Edvin Hjelt, geheimerådet E. Wallroth, som var Tysklands minister i Finland, oberleutnanten Brom, kapten J.A. Rosqvist, tyska vicekonsuln Schröder, f.d. chefen för Hangö skyddskår ing. Arvo Lönnroth, monumentets skapade skulptören Bertel Nilsson, greve R. v.d. Goltz, amiral Meurer, friherre C.G. Mannerheim och senator P.E. Svinhufvud, men de fyra sistnämnda kunde inte närvara. Till festen inbjöds också hela stadsfullmäktige, Hangö skyddskår och representanter för de kommuner som hade bidragit till kostnaderna.

Tågen till Hangö var fullsatta flera dagar i förväg och på festdagen rymdes inte alla resande med på tågen från Helsingfors och Karis. Också med ångfartyget Ariadne kom 200 festdeltagare på söndagen. Hotell och pensionat blev fullbesatta och kunde inte inkvartera alla varför man måste ty sig till privatinkvartering. Gatorna fylldes av flanörer som före kriget under badsäsongens högsäsong.

Då monumentet högtidligen skulle avtäckas samlades så många personer på platsen att man aldrig tidigare beskådat en sådan folksamling i Hangö, och kanske inte senare heller. Man samlades på gatorna, kullar och berg, balkonger i närbelägna hus och åskådarna beräknades till 2.000. Det var pingst och vädret var ovanligt vackert.

Ceremonin inleddes med att Hangö och Bromarv skyddskårer tågade in under ledning av sina chefer överste U. von Coler och greve J.F. Aminoff och ställde upp sig i fyrkant runt monumentet. Rektor Jeja Roos höll avtäckningstalet, varpå den tyska nationalhymnen Die Wacht am Rein spelades. Stadsfullmäktiges viceordförande överste Torsten Kurtén talade och Helsingfors stadsdirektör Ivar Lindfors nedlade en krans på de borgerliga stadsfullmäktiges i Helsingfors vägnar. Den värdiga tillställningen avslutades med Vårt land. Mot kvällen gavs en middag i Casino för inbjudna gäster.

Fem-, tio- och femtonårsminnet firades också med parad till frihetsmonumentet och medborgarfest.

Då hangöborna kom tillbaka efter den ryska parentesen hade frihetsmonumentet tagits ned. Stenlejonen stod på den forna Grand Hôtels tomt på andra sidan gatan och även soldatreliefen fanns där, men den var skadad. Förvaltningsnämnden beslöt 1943 att tillsätta en monumentkommitté, i vilken medlemmarna blev vhg Vilhelm Westman, metallarbetaren Gustaf Palenius, skolrådet Jeja Roos, öv.ltn N. Simonen och bankdirektör John Svensson. T.f. stadssekreterare K.O. Berglund var kommitténs sekreterare. Kommittén gjorde ett upprop i tidningspressen med förhoppningen om att penningbidrag skulle inflyta för reparation och uppresning av monumentet. Insamlingen föranstaltades i Nylands län. På en månad fick arbetsgruppen ihop 46.000 mk. Ab Granit i Salo hade beräknat kostnaderna till 54.000 mk. Kommittén beslöt att helt förstörda eller saknade stenar skulle ersättas med nya, men att reliefbildens fötter skulle ersättas med granitfärgad betong och övriga skador lämnas som de var. Man beslöt också att tillfoga ytterligare en inskription på svenska, finska och tyska: "Åren 1940-41 skändad och nedriven av fiendehänder restes stenen ånyo år 1943 för att allt framgent bära sitt vittnesbörd". Inskriptionen placerades under den tidigare texten och ökade kostnaderna med 2.030 mk. Kommittén ansökte om befrielse från omsättningsskatt vilket beviljades. Kostnaderna för reparationsarbetet blev då 48.750 mk.

1946 togs monumentet ned. Statsrådet ansåg det då som sin skyldighet att uppmana Hangö stad att avlägsna minnesmärket. Staden vände sig först till Kommunala centralbyrån i Finland för utlåtande och den tillstyrkte avlägsnandet. Statssekreteraren Virta meddelade, att det var den mellersta stenen med texten och soldaten som borde bort. Staden beslöt utreda om den

kan resa ett annat monument och stadsfullmäktigeledamoten Arvo Asplund ville helt avskaffa monumentet. I december meddelade stadsdirektör Elis Vennström att han ånyo blivit uppringd av regeringssekreterare Virta i inrikesministeriet, som uppgav att den ryska kontrollkommissionen i Helsingfors hade klagat hos utrikesministeriet över att frihetsmonumentet i Hangö fanns kvar. Beslutet att avskaffa monumentet hade ännu inte vunnit laga kraft, men stadsdirektören föreslog, att då det ifrågavarande ärendet var av ömtålig utrikespolitisk art skulle stadsstyrelsen låta verkställa beslutet, trots att det inte hade vunnit laga kraft. Förslaget godkändes efter omröstning 5-2. Viceordföranden Jarl Chr. Olin och ledamoten Yrjö Manner ansåg att uppmaningen borde ha givits skriftligt och inte skötts per telefon och att beslutet borde vinna laga kraft, men ledamoten Arvo Asplund ansåg att förslaget p.g.a. vapenstilleståndet kunde verkställas. Byggnadskontoret fick order att ta ned monumentet och förvara delarna i sitt lager.

1958-1959 ville K.J. Lundmark resa monumentet på nytt och man föranstaltade en ny insamling inom Hangö av en ny kommitté. För resande av frihetsmonumentet inflöt 334.500 mk. I insamlingen deltog både enskilda med 500-5.000 mk och företag i Hangö med upp till 70.000 mk. Hangö-Gillet i Helsingfors samlade in 34.000 mk. Insamlingsarbetet leddes av överste Jarl Christian Olin, men industrirådet Yrjö J. Manner och rektor Birger Boström bistod också. 1958 bekräftade Ab Granit i Salo beställningen av en ny toppsten av röd Hangö-granit. Priset var 70.000 mk. Stadsstyrelsen konstaterade den 10.3. att rikspolischefen Jarva meddelat att inrikesministeriet inte kan uppställa några hinder för uppresande av statyn utan att det är en fråga för staden själv. Stadsfullmäktige beslöt den 17.4.1958 att upplåta plats för återuppförande av frihetsmonumentet. Fullmäktige Arvo Asplund och fullmäktige Åke Rehn besvärade sig. Ärendet behandlades i olika reпрiser i olika instanser och i september 1959 anhöll kommittén igen hos stadsstyrelsen om rätt till den gamla platsen i ändan av Boulevarden och rätt att få använda de delar, som fanns kvar av monumentet och som fanns i stadens ägo. Stadsstyrelsen godkände anhållan den 28.9.1959 och med texten "För vår frihet" på den nya stenen. Kommittén hade velat ha texten "För vår frihet 3.4.1918", samt på baksidan mot havet "Återupprestes 1959". Reliefen av den tyska soldaten pikades bort. Ritningarna godkändes i magistraten den 12.9.1960. I protokollet konstaterades att Olin hade lovat att bestrida kostnaderna för nedtagningen av monumentet, ifall beslutet om resandet senare ändrades i högre instans.

Granits totala räkning med putsning och uppresning blev sedan 227.345 mk, men dessutom betalades andra omkostnader. Jarl Christian Olin ersattes också för den första räkningen till Granit, som han hade betalat själv för översta delen av monumentet.

Efter en interpellation i riksdagen behandlade regeringen frågan om frihetsmonumentet i Hangö och inrikesministern Eemil Luukka meddelade som svar på interpellationen att inga hinder förelåg för att monumentet skulle resas igen. Behandlingen i stadens myndigheter var lagenlig samt text och bildmotiv, som kunde såra främmande makter, var avlägsnade och ingenting förelåg som var i strid med fredsavtalet.

Monumentet restes 1960 utan större åthävor eller festligheter. Överste Jarl Chr. Olin lade ned blommor vid monumentet den 3 april så länge han levde. I dag är det Raseborgs traditionsförening som står för uppvaktningen den 3.4.

Speditionsfirmorna flyttade

Under kriget flyttade speditionsfirmorna från Hangö till städer vid Bottniska viken. Karl Boström startade verksamheten 1915 i Torneå, där man bl.a. skötte om engelska leveranser till Ryssland. I söder kunde ingen sjöfart upprätthållas utan alla handelsförbindelser måste ske den långa landvägen i norr. De engelska fartygen kom till Skibotn vid ishavskusten och

varorna fraktades med hästar och renar till Karungi utanför Torneå. Där lastades varorna på järnvägsvagnar och transporterades till Ryssland. Mikael Grönfors från Hangö var då anställd hos Karl Boström och har berättat i en intervju i Hangötidningen 1973 att bolaget köpte upp 1.400 hästar, men det fanns lika många formän till med häst som inte ägdes av bolaget. Endel transporter utfördes av samer med renar. En sådan transport räckte ungefär en månad. För hästarna byggdes jättestora snökojor som stall. En snökoja kunde rymma flera hundra hästar. Längs rutten upprättades flera stationer, bl.a. i Kilpisjärvi och Palojoensuu. Sommartid lagrades varorna i Kilpisjärvi, därifrån transportererna skedde då marken hade frusit. Ett hundratal foror kunde passera en station i vardera riktningen under en dag. Varorna bestod av japanska patroner, radioapparater, stövlar, tyg till uniformer och mediciner. Transporterna pågick ända tills revolutionen bröt ut i Ryssland. Varje station hade ca tre anställda vartill kom kökspersonal.

Ortspressen uttalade sina bekymmer i augusti 1917 över smörmagasinet, som disponerades av militären. Trots hamnstyrelsens protester ville militärmyndigheterna iståndsätta maskineriet och värmeledningen, men hamnstyrelsen ville att den personal som tidigare hade skött apparaturen skulle ta hand om densamma. Senaten anhöll hos generalguvernören om att hela smörmagasinet skulle ställas till hamnstyrelsens förfogande eller om det av strategiska skäl inte var möjligt borde smörmagasinet återbördas till hamnstyrelsen genast då det blev fred. Hamnstyrelsen framhöll att magasinet under militärens tid fått stora skador. Resterna av den förstörda järnvägsverkstaden revs i början av 1918. P.g.a. krigscensuren fick ingenting skrivas om vilket skick Hangö hamn befann sig i, vilket gav upphov till rykten och artiklar i andra tidningar i Helsingfors och Åbo, där man intresserade sig för att ta över trafiken från Hangö. Artiklarna bemöttes i ortspressen där man konstaterade att skadorna inte var så stora att inte trafiken kunde komma igång. Till de helt förstörda byggnaderna hörde engelska magasinet, svenska magasinet och det nya hamnkontoret med tullpaviljongen, men det fanns gamla magasin som kunde användas tillsvidare. Tyska magasinet var i tämligen gott skick. Själva kajen var skadad på flera ställen och reparerades först. Tyska kajen byggdes ut mot Gunnarsstrand. 1919 beviljade statsrådet 58.000 mk för iståndsättning av Tyska magasinet. I februari skrev tidningen Hangö att smörmagasinet var klart med undantag för laboratorieavdelningen (i själva verket reparerades magasinet fram till 1923) och samtidigt nämns att tolv ångare på en gång låg i hamnen och att Hangö höll på att bli sig självt igen. Engelska magasinet återuppbyggdes 1919 och mellan det och smörmagasinet ett öppet varuskjul av järnbetong, ca 40x60 m stort. En ny åttatonslyftkran uppmonterades 1920. Staten upptog anslag för en ny elektrisk 40-tonskran i budgeten för 1921 och den placerades ca 50 m från den tidigare platsen mot Tyska magasinet.

Passtvänet till Hangö avskaffades vid nyåret 1918 och därmed också förbudet för andra än ortsbor att resa till Hangö. I farlederna pågick minröjning ännu 1919. Mistsignaleringen från Hangö fyrs och Gustafsvärns mistsignalstationer återupptogs i november 1919. En ny stormsignaleringsstation sattes upp på Drottningberg på samma plats där det tidigare hade funnits en sådan. Ärendet behandlades på hösten 1923 och hamnkontorets personal skulle sköta om stationen och sätta upp de behövliga signalerna. Då staden firade sitt 50-årsjubileum 1924 konstaterades i mitten av april att trafiken i hamnen var i topp med 27 fartyg av vilka inte ens hälften rymdes i hamnen på en gång. Den amerikanska ångaren Rockaway Park omsatte närmare 7.000 ton.

Efter första världskriget stod rederierna inför en svår uppgift med sitt hopsamlade och hoplappade gamla tonnage. Då Finland inte längre underlydde Ryssland var sjöfarten ännu viktigare än tidigare för exporten. Redan tidigare hade ca 70 procent av exporten gått på köl,

men nu blev det 95 procent av exporten som var sjöfart. Mängderna växte hela tiden. Träförädlingsindustrierna utvecklades och trämassa, papper, kartong och den nya produkten faner såldes direkt till England, Frankrike, Belgien, Holland och Danmark. Förenta staterna köpte cellulosa. Mejerierna började åter sända sina produkter till marknaden i Manchester och även ost blev en stor exportartikel. Exporten av många av produkterna måste löpa året om, också om vintern. Före kriget hade 20 procent av handelsomsättningen med utlandet ägt rum under vintern. Äldre fartyg som Astraea och Capella sattes in på Hullinjen. Tre faktorer utgjorde en förutsättning för utvecklingen av vintertrafiken, nämligen isbrytare, isförstärkta fartyg och nya tekniska rön.

Kriget bröt ut 1914, men först 1919 började staden komma igång på vanligt sätt igen. Det långa avbrottet hade många tråkiga följder för staden, som mera eller mindre hade varit stängd i så många år. Bl.a. resulterade kriget i att Valio flyttade sitt huvudkontor till Helsingfors och sedan hela smörexporten till Åbo.

Valio flyttar från Hangö

Då kriget var över och förhållandena hade normaliserats flyttade Valio tillbaka till sina utrymmen i Hangö. Valio erbjöds en bebyggd tomt 1918 vid Högbergsgatan 12 invid den byggnad som man redan hade, och tomten köptes. Men ungefär samtidigt anskaffades en tomt i Helsingfors vid Kalevagatan, 1918 fattade man beslut om ett nybygge och 1922 flyttade huvudkontoret från Hangö till Helsingfors. Vid det laget hade Valio 295 andelsmejerier och nästan alla enskilda smörexportörer hade lagt ned verksamheten. Valio dominerade helt verksamheten.

För Hangös del hade kriget många negativa påföljder och en var bortflyttningen av Valio. Hangös hamn var fortfarande en viktig exporthamn, men också Åbo och Helsingfors ville hålla sig framme och även Valio fick ge utlåtande om hamnarna till olika myndigheter. Till Hangö hamns fördel räknades fortfarande att det var förhållandevis enkelt att hålla hamnen vinteröppen, att resan till England var sju timmar kortare från Hangö och att lönerna i Hangö var lägre än i de stora städerna. Smörtransporternas järnvägsfraktkostnader var de samma till de aktuella städerna. Telefonförbindelserna till Hangö var emellertid dåliga och kontakten med Helsingfors allt viktigare och därför fattades beslutet om flyttning av huvudkontoret. Valio satsade stora pengar på det ovannämnda nybygget, där man bl.a. kunde lagra 20.000 smörkärl och 800 stänger emmentalost i kylutrymmen.

Då huvudkontoret flyttade blev ett exportkontor kvar i Hangö med Lennart Yrjölä som ledare. Kontorets uppgift var att ta emot smördriftlarna som anlände med järnväg från olika håll i landet och granska smöret tillsammans med Statens smörgranskningsinrättning. Driftlarna skulle iståndsättas för transporten, lastas på fartygen och lastningshandlingarna skulle sändas till Valios representant som tog emot lasten. Exportkontoret verkade som en del av huvudkontoret och inte som en filial och det fanns i Hangö fram till 1932. Exportkontoret flyttades då till Åbo, där denna stad lät bygga ett smörmagasin i vilket utrymmen hyrdes. Fartygstrafiken hade vid denna tid i allt högre grad riktats till Åbo eftersom de skyddade skärgårdsfarlederna ansågs lämpligare och gjorde Åbo till en förmånligare hamn än Hangö. Också järnvägs- och biltrafiken till Åbo ökade medan Hangö stagnerade och förblev en småstad. Största delen av exportsmöret kom från Egentliga Finland och för mejerierna var Åbo ett billigare alternativ, vilket Valio också framhöll i ett utlåtande. Knutpatriotism spelade in, åbolänningarna var stolta över staden Åbo och själva staden satsade stora summor på att utveckla trafiken.

I tidn. Hangö kommenterades smörexportens flyttning i Åbo och man betonade hur viktigt det var att trafiken var regelbunden och inte försenades – man åberopade dimma i farlederna till

Åbo och de enkla, raka farlederna in till Hangö. Regelbundenheten i transportererna uppgavs vara orsak till att det finländska smöret nu betalades bättre än det svenska. Trafikkommittén åter bemötte i ett utlåtande 1932 påståendena om tidsbesparingen för kortare frakter och framhöll att kostnaderna för fraktutjämningen utgjorde 0,1 procent av hela värdet för smörexporten 1931. Då hade man inte beaktat att det fanns smör, som förmånligare kunde exporteras över Helsingfors och Hangö än över Åbo. Trafikkommittén trodde inte att det skulle löna sig med långa biltransporter till Åbo, men dylika transporter skulle medföra kostnader för vägförbättringar och dyrare vägunderhåll. Dessutom skulle staten förlora inkomster för järnvägsfrakt. Vad isbrytarkostnaderna beträffade var de enligt en officiell utredning tre gånger högre per transporterat varuton från Åbo än från Hangö. Smörfartygen skulle inte använda samma rutter som passagerartrafiken mellan Åbo och Stockholm vilket ytterligare skulle kräva mera isbrytarinsatser. Det skulle innebära en isbrytarkoncentration på Åbo, medan statens egen hamn i Hangö, som för vintertrafiken ansågs vara billigare och bättre utrustad, skulle bli åsidosatt. Trafikkommittén kämpade 1933 för smörexporten också i en promemoria till centralhandelskammaren och framhöll förutom de redan nämnda synpunkterna att initiativtagarna till den flyttade trafiken endast såg till de sydvästfinländska jordbrukares fördel, men åsidosatte nationalekonomisk nytta för hela landet. Export från Åbo skulle inte innebära någon påstådd tidsvinst på 2-3 dagar utan endast den tid i timmar järnvägstransporten mellan Hangö och Åbo tog och dessutom skulle fartygen bli tvungna att avgå från Åbo redan på tisdagen och inte på onsdagen, som från Hangö för att motverka eventuella förseningar. Det var m.a.o. i stället fråga om slöseri med tid. Det fanns inte last och passagerare för en ny linje från Åbo till England. Om hela exporten över Hangö skulle flytta till Åbo skulle denna hamn inte ha motsvarande kapacitet. Trafikkommittén kunde under inga omständigheter ansluta sig till tanken att denna fråga om exporthamn för lantbruket skulle ha tagits upp i rätt tid, därför att en överflyttning skulle kräva stora investeringar i inrättningar, som inte var viktiga för utvecklingen och initiativet kunde ur nationalekonomisk synvinkel inte under några omständigheter få det minsta stöd.

I april 1933 förnyade trafikkommittén en anhållan om att fraktutjämning för smöret skulle vara densamma för stationerna Toijala – Åbo och Toijala – Hangö. För stadsfullmäktige föreslogs att staden skulle utträda ur Finlands hamnförbund så att staden i sin propaganda för hamnen skulle ha fullkomligt fria händer. Trafikkommittén befarade, att smörmängderna över Hangö i framtiden skulle bli så små, att den 40 år gamla linjen Helsingfors – Hangö – Hull skulle äventyras om frakterna inte räckte till. Man fruktade att också trävarutrafiken från Kotka, som vintertid gick över Hangö, skulle flyttas till Åbo varvid Hangö skulle förlora sin enda linje och också bli utan isbrytarhjälp. Man trodde att allt större del av frakterna skulle söka sig till Åbo och åtgärden skulle ha ödesdigra följder för hela hamnverksamheten i Hangö. Trafikkommittén kämpade alltså för att kunna behålla smörexporten på olika sätt, men fraktnedsättningen beviljades inte. Hangö stad diskuterade då möjligheten att själv ersätta fraktskillnaden från mejerierna i Österbotten och sammankallade ett stort möte i Gamlakarleby i juli 1934. Emellertid upphörde Hullinjen från Hangö och FÅA planerade att börja frakta estniskt smör, som skulle ha nått de engelska marknaderna samma dag som det finländska smöret. Saken tilltalade inte Valio, men man förstod att FÅA sökte sig nya frakter. Firmorna, som hade export på England, blev utan direkta lägenheter från Hangö, men trafikkommittén undersökte möjligheterna att få fartygen som trafikerade på linjen Sydfinland – Åbo – Hull att anlöp Hangö, om tillräklig lastkvantitet kunde garanteras.

Den 4 december 2001 hade det förflutit 60 år sedan det utarrenderade Hangöområdet återtog.

Sovjetunionen gjorde anspråk på områden i Finland från hösten 1939. Redan första gången under förhandlingarna i Moskva hänvisade Sovjetunionen till säkerheten för Leningrad och föreslog att Hangö hamn med omgivningar skulle utarrenderas för 30 år som en marinbas. Från Hangö och Baltischport på andra sidan kunde man då spärra av mynningen till Finska viken med kustartilleriet. Sannolikt ville man också skapa ett beroendeförhållande inför en eventuell krissituation.

Den finska regeringen avböjde förslagen.

Vinterkriget bröt ur 1939. Holger Strandberg från Hangö har berättat om skoldagen då kriget bröt ut. Lärarna verkade nervösa, gav eleverna ledig eftermiddag och sade att ”om allt är som vanligt kommer ni till skolan i morgon. Vi elever misstänkte att militär skulle inkvarteras i skolan. På vägen hem såg jag att ett militärtåg kom till Hangö. Ungefär kl. 12.40 gick jag hemifrån i riktning mot skolan och träffade min klasskamrat Herbert Hutton. Han berättade att ryssarna hade bombat Malms flygfält i Helsingfors. Vi tyckte båda att det var hemskt, men det gick inte upp för oss då ännu att det var krig. Vandrade vidare till skolan. Jo, där fanns militär då redan. Gick vidare via gamla sportplanen och Parkdammen till Appelgrensvägen i riktning mot Hangö norra. Framkommen till rutschbanan såg jag tre svarta flygplan kommande från havet mot land. Nu började Russarö fort skjuta på planen och sen först kom luftalarmet.” På vinterkrigets andra dag den 1 december närmade sig kryssaren Kirov och två jagare Russarö fort. Efter 15 minuters eldstrid sjönk den ena jagaren och Kirov måste tillbringa lång tid på varv.

Hangö utsattes för täta bombanfall från december 1939, då kriget hade brutit ut. Totalt bombades Hangö 72 gånger och under dessa anfall fälldes 1.100 bomber. I mars upphörde bombningarna eftersom man på fiendesidan var medveten om att området skulle överlåtas.

De ryska kraven på arrendeområdet var nu större än vad som diskuterats hösten 1939. Man lyckades förhandla sig fram till tio evakueringsdagar mot föreslagna tre. Arrendet höjdes från 5 mmk till 8 mmk. Förhandlingarna utgick från att de finska myndigheterna och bosättningen skulle bli kvar på området och detta torde också ha varit Sovjetunionens avsikt. De ryska myndigheterna skulle dock ha bestämmanderätten på området. De finska myndigheterna beslöt emellertid att evakuera befolkningen och befintligt material.

Morötter och potatis togs ur källarna och kördes över gränsen i snön. Gungstol och annat möblemang hamnade också i snödrivor bakom gränsen.

Bussar kom t.o.m. från trafikverket i Stockholm, över Haparanda och Torneå, det var ont om fordon, och brått. Evakueringen organiserades men till slut gick man ut och tog ett fordon som kom förbi.

Hangöbor berättar ännu dramatiska historier om hur de tog sig över isarna norrut och i sista stund flydde in under träden undan ryska flygplan.

Hangö blev utarrenderat från den 22.3.1940 för 30 år. Ungefär 8.000 hangöbor miste sina hem. I freden i Moskva stipulerades att Hangöudd med omgivande öar skulle utarrenderas som marinbas. Arrendeområdet var 115 kvkm och inbegrep 400 öar. Sovjetunionen förlade ca 28.000 personer till området, som aldrig förr eller senare varit så tätt befolkat. Det fanns också civila, kvinnor och barn i Hangö.

Sjöstridskrafternas stab varnade under kriget för torpederingsanfall vid Utö och uppmanade handelsfartyg, som måste komma och gå där, att trafikera om natten. Norra Östersjön och Ålands hav var speciellt farliga i gryningen. Sjöstridskrafterna gav också ut uppgifter om farleder och sjunkna vrak, men de berörde inte direkt området vid Hangö.

Den första sovjetiska fartygskonvojen anlände till Västra hamnen den 22 april 1940. Isen låg fast vid Hangö så att fartygen inte kom in tidigare och en anhållan om isbrytarhjälp från Finland avvisades.

Sovjetunionens avsikt var att mellan Hangö och Odensholm vid Estland skapa en minspärr och tillsammans med de kanoner som placerades på Uddskatan skulle den stänga av Finska viken. Uddskatans batteri bestod av tre kanoner på 130 mm och en eldledningscentral. Kanonerna var grovt fast kanonmaterial med stor skottvidd. På Russarö uppfördes ett likadant batteri. På Skanslandet fanns ett luftvärnsbatteri med fyra kanoner på 76 mm och det kunde också användas mot mål på havet. På Tulluddens stränder byggdes försvarsställningar för infanteriet och taggtrådshinder.

Trupper och nödvändigt materiel hämtades först till Hangö med flyg och för flygfältet iordningställdes en landningsbana på isen norr om Hangöby hamn.

Då den första konvojen hade lyckats ta sig in i hamnen fortsatte fartygstrafiken. Hela sommaren, då basen fylldes, hämtades trupper och materiel med båt. I Hangö fanns också en hel del civilbefolkning under arrenderingstiden och det fanns passagerarlinjer från Leningrad eller Kronstadt. Fartygen kan ha varit Josif Stalin, Andrej Zdanov och en del gamla estniska båtar, som tagits i bruk av ryssarna. Hur ofta de gick vet man inte.

I Västra hamnen fanns en stor, flytande lyftkran, men till vilket ändamål är oklart. Möjligen tänkte ryssarna hämta kanontorn till Russarö, där två stora gropar grävdes. Kranen kan också ha varit avsedd för att lossa järnvägskanonerna, men då de var aktuella i juli 1940 förde sovjetiska myndigheter underhandlingar om rätt att hämta dem med tåg. Den första järnvägskanonen kom i slutet av september.

Trots att Hangö var en sovjetisk marinbas torde det inte ha funnits så mycket sjöstridskrafter i Hangö. Troligen var Libau en viktigare bas i Östersjön. I Hangö fanns motortorpedbåtar och åtminstone fyra små snabba patrullbåtar med en liten kanon på däcket och de användes bl.a. vid striden om Bengtskär. Bogserbåtar fanns också. I hamnen fanns civil arbetskraft men också arbetssoldater. Förutom Västra hamnen användes Yttre hamnen och hamnen i Lappvik, där det också fanns stora lagringsplaner. På Tulludden fanns järnväg som användes som eldställning för det tredje järnvägsbatteriet i Hangö. Järnvägsbatteriet med de ovannämnda kanonerna på 100 mm fanns åtminstone tidvis på Tulludden, men ännu viktigare var järnvägsbatteriet med fyra kanoner på 180 mm norr om järnvägen i Hangö och det grova batteriet med tre kanoner på 305 mm, som verkade i Tåktom och Tvärminne.

Sovjetunionen hade besvär med underhållet till basen och 25.10. 1941 beslöt man att evakuera manskap och en del utrustning från Hangö. Under den kommande vintern skulle det ha varit svårt att underhålla basen. Evakueringsbåtar anlände till basen från början av november till början av december 1941. Under tiden 25.10.-5.12. utfördes elva transporter från Hangö. I slutet av november hade ca 15.000 personer samt materiel förts bort. Nio konvojer hade avgått, men de hade lidit stora förluster. I Hangö fanns fortfarande över 12.000 man, som borde evakueras på en gång. Den 29 november lämnade en konvoj Kronstad och satte kurs på Hangö. Konvojen bestod av passagerarfartyget Josif Stalin, två jagare, sex snabba minsvepare, sju ubåtsbekämpningsfartyg och fyra torpedbåtar. Den första december fanns det 15 krigsfartyg, två transportfartyg, 18 motortorpedbåtar och fyra bogserare i Västra hamnen. Fartygen avgick följande kväll i olika omgångar, alla nedlastade till relingen. En stor del av

utrustningen kunde inte transporteras bort, men den förstördes på olika sätt så att den inte skulle falla i finländarnas händer. Den stora flytande kranen sänktes mellan Russarö och Hangö. I Yttre hamnen på Tulludden förlängdes rälsen ända till kajkanten så att eldlednings-, underhålls- och reparationsvagnarna till 305 mm:s järnvägsbatteriet kunde köras ut i havet. Under fortsättningskriget lyftes en del av detta materiel i alla fall. I Västra hamnen sänktes ammunitions- och transportjärnvägsvagnar för vilka man byggde stickspår till kajkanten. De optiska anläggningarna och elektroniken slogs sönder och krut brändes upp. Till slut lyfte man pansarvagnar med kran i hamnbassängen. Då den svenska kaptenen Grafström den 4.12.1941 meddelade om återtagningen av Hangö nämnde han bl.a. ”lastångare i hamnen samt en sjunken båt”.

De sovjetiska myndigheterna lyckades sjövägen evakuera 23.000 man, 26 pansarvagnar, 76 kanoner, 100 granatkastare, 1.500 maskingevär, 22.000 gevär och automatvapen, 107 radior, 1.000 ton ammunition och 1.700 ton livsmedel. Fjorton flygmaskiner flögs bort.

På hösten 1941 trodde man fortfarande i det finska huvudkvarteret och inom Hangögruppen att ryssarna skulle övervintra i Hangö. I början av november noterade man dock att det var ovanligt livligt på arrendeområdet. Fartygskonvojer anlände till staden och man visste inte om de medförde truppförstärkningar eller förberedde en evakuering. Den 20.11. inledde ryssarna en hård artillerieldgivning. Bromarvavsnittet räknade med 7.000 skott på ett par veckor. Från den 23.11. förekom explosioner och eldsvådor i Hangö så att natthimlen färgades röd. I slutet av november anlände det stora transportfartyget Josif Stalin till basen och då började de finska myndigheterna på allvar misstänka en evakuering. Från den finska sidan sköt man mot alla noterade maskingevärsnästen men endast några få besvarade elden. Den 2.12. förekom skottlossning hela dagen, men på kvällen upphörde eldgivningen på en gång överallt. Samma kväll noterade en finsk patrull att området var minerat och försett med fällor. Fienden hade dragit sina färde.

Flera finländska patruller rörde sig på området och efter mörkrets inbrott vid midnatt tog man sig in till Lappvik. Det blev så populärt att besöka fiendesidan att man den 3.12. talade om Lappvik som ett centrum för militärturismen. Den 3.12. på morgonen hördes en stark explosion i Hangö, då en tidsinställd bomb sprängde vattentornet.

Man började nu röja en passage in till Hangö. Många explosioner inträffade under röjningsarbetet och sju man omkom i minexplosioner medan lika många sårades den första dagen. Underrättelsetjänsten flög två gånger över området och konstaterade att hamnen var tom och maskingevärsnästena förstörda.

Då Hangögruppen den 3.12. fick veta att fienden lämnat platsen fick avdelning N order att utforska terrängen med två underrättelseavdelningar bestående av en pionjärgrupp förstärkt med ett gevärskompani. Grupperna kom till linjen Krogars-Sandträsk-Tvärminneträsk-Gräsgrund på kvällen, tretton timmar efter den ryska evakueringen.

De svenska frivilliga anmälde också intresse för återerövringen och Hangögruppen gav order på kvällen om att den svenska frivilligbataljonen skulle ställa ett kompani under avdelning N och att det skulle anmäla sig följande morgon kl. 8. Man valde kapten A.G. Grafströms förstärkta 3. jägarkompani som underställdes II bataljonen. Svenskarna hade bråttom och samma kväll befriades ltn Hukkinens kompani i avdelning N från ordern.

Finnarna varnade Grafström för att ge sig iväg i mörkret och infanteriregementet 55 förbjöds avancera mot Hangö. På kvällen anlände fänrik Ivan Pellijeff och pionjär Larsson till Grafström. Av nyfikenhet hade de börjat cykla mot Hangö. Pellijeff ville följa med

jägarkompaniet och man beslöt att samma kväll fortsätta mot Hangö. Starten skedde från Tvärminne by kl. 00.30, sju och en halv timme före avdelning N. Med lykta i handen gick Pellijeff och pionjären i täten längs en skogsväg som kantades av saker som ryssarna hade kastat bort. Till salutorget i Hangö anlände två pionjärer som de första samt ledningsgruppen för kompaniet och förtruppen kl. 6.25 den 4.12.1941. Pellijeff hissade sin blåvita näsduk i en flaggstång som han trodde tillhörde stadshuset till tecken på att staden var återerövrad. Grafström och 10-12 frivilliga gick längs stadens gator med skjutklara vapen. Gatorna var öde, skräp låg överallt, nästan alla fönster var sönder och alla offentliga byggnader i ruiner. Små trähus hade klarat sig bättre. Ca 80 procent av byggnaderna hade skador, men allmänintrycket var dock bättre än väntat. Vägen till Västra hamnen kantades av övergivet materiel, pansarvagnar, bilar, traktorer, kanoner, handvapen, väskor, grammfoner och t.o.m. damskor. Hästar sprang fritt omkring. På torget stod en kvarglömd ryss som togs till fånga. Man fick aldrig veta varför hans fanns kvar i Hangö eftersom han vägrade att säga ett ord och han omkom senare under minröjning. Fanns ett kompani ryssar på Russarö också som trodde att de skulle bli avrättade av de finska trupperna. Det fanns inte kapacitet att evakuera alla. De blev fångar och deltog i minröjning och uppröjning i allmänhet, sorgliga öden och historier, de fick dåligt med mat och många omkom. De är begravda i ett stort minnesmonument i Täcktom, somliga begravda tre gånger. De hade nämligen begravts tidigare, men grävdes upp och flyttades till monumentets begravningsplats.

När Grafström återvände från sin rekognoseringsfärd gav han order om att Finland örlogsflagga skulle hissas på taket i statsverkets hus vid torget. Klockan var då åtta. Då flaggan hissades sköts salut och männen ropade Gud bevare Finland.

En finsk patrull från Bromarvavsnittet anlände en halv timme senare med motorbåt. Kommendören för Hangögruppen hade avsett att ge flagghissningen som en hedersuppgift åt Bromarvavsnittet efter de hårda strider och svåra förluster som det hade stått för. På Bromarvavsnittet bildades en patrull av fyra män från tredje gränsjägarbataljonen, som bäst hade meriterat sig för denna hedersuppgift. Adjutanten för bataljonen, löjtnant Karl Ove Berglund, utsågs till chef för patrullen. Med följde också en representant för underrättelsekompaniet, löjtnant P. Nikulainen, som skulle föreviga händelsen i ord och bild. Patrullen startade med motorbåt den 3.12. kl. 15.45. Starten försenades då motorcykelordonnansen med flaggan tappade bort sig, och dessutom körde båten på grund och skadades. Man har spekulerat i att båtföraren inte ville fara till Hangö och avsiktligt körde på grund. Patrullen måste återvända och kunde starta på nytt följande dag. Den 4.12. steg patrullen iland i Hangöby hamn kl. 8.30, sedan några män i roddbåt hade granskat stranden och desarmérat några minor. Patrullen konstaterade, att män i bruna rockar rörde sig i staden, där det fortfarande inte borde ha funnits egna trupper. Det var de svenska frivilliga i engelska överrockar. Kapten Grafström hälsade leende de finska vapenbröderna välkomna. Finnarna var mycket besvikna över att de inte var de första.

Sergeant Laulajainen och pionjär Eriksson hissade den finska örlogsflaggan i kyrktornet kl. 10.40. Patrulledaren gav männen tillstånd att bekanta sig med staden en timme varpå man återvände. För en f.d. hangöbo var stadsbilden en otröstlig syn. Berglunds eget hem låg också i ruiner. Hamnen hade varit utsatt för finsk artillerield och var mest skadad. I bassängen låg en skadad ångare, ett tiotal lastbilar, pansarvagnar, lokomotiv m.m. som ryssarna hade kört ned där. I hamnmagasinen fanns drygt 100 lastbilar med motorerna sönderslagna och utan ringar.

Kyrkan hade använts som teater och biograf. (Alla kyrkor och bönehus hade varit teatrar eller klubbar) Väggarna var fulla av affischer och vid altaret stod en sönderslagen vit flygel. Överallt fanns glassplitter och skräp.

Det hade funnits flera ryska bibliotek i Hangö och böckerna fanns kvar. I något hus stod maten fortfarande på bordet och i sängarna fanns nattlinnen kvar.

De svenska frivilliga bekantade sig hela dagen med Hangö och hittade bl.a. ett matlager i en byggnad. Från lagret gick en tråd till flygbomber i närheten, men man skar av tråden, proppade i sig ryska konserver och fyllde ryggsäckarna med dem. I lagren fanns allt från knappnålar till kikare. I något lager hade man hållt brännolja över mjölet och endel hade man försökt bränna. (Senare stektes det i alla fall plättar på det) Under dagens lopp inträffade en kraftig och flera mindre explosioner i staden och efter dem fanns det inte en enda hel fönsterruta kvar.

I badhusparken fanns en fin stabskorsu som hade varit befälhavaren Kabanovs kommandoplats. Där fanns radiostation, telefoncentral, centralvärme, arbets- och sovrum och t.o.m. badrum. Totalt fanns det åtta rum med kronor i taket, mahognyskåp och korkmattor. Kabanovs silverbeslagna skidor stod vid dörren.

I Kapellhamnen fanns en annan kommandoplats insprängd i berget. Den hade tretton rum, av vilka ett hade varit klubb.

Talrika flygblad hade lämnats kvar i Hangö och propagandamaterial fanns överallt med hotelser: Ette ole murtaneet Te meidän kestävyyttämme ja voittamistahtoamme. Me vielä palaamme. Till detta löfte om att de skulle återkomma hänvisade de ryska krigsveteraner som besökte Hangö sommaren 1991.

I Hangögruppen förargade man sig över Grafströms kompani som hade hunnit först till Hangö. Man vidhöll att denna äreuppgift borde ha tillfallit Bromarvavsnittet. Marskalken uttalade emellertid ett erkännande att det var fint att låta frivilligbataljonen först marschera in i Hangö, varför stämningarna lugnade sig något. På självständighetsdagen två dagar senare hölls en fest i Hangö i närvaro av generallöjtnant V. Valve och Hangös stadsdirektör Elis Vennström samt representanter för alla grupper som hade varit verksamma på hangöfronten. Till festen hörde flagghissning och parad. Kommendören för sjöstridskrafterna tackade trupperna för välutfört arbete. Stadsdirektören tackade på hangöbornas vägnar. Det mest anmärkningsvärda festtillfället inföll den 15.12. då överbefälhavaren personligen avtackade trupperna. Dagen innan hade det varit 35 grader kallt, men nu blev det i stället svår snöyra. Efter paradgranskningen läste marskalken sin dagorder av den 7.12. varpå de insnöade trupperna inledde förbimarschen. Marskalken tog emot den stående på en plattform som en staty i snöyran med handen vid pälsmössan. För de närvarande förblev det en oförglömlig syn.

På samma resa bekantade sig marskalken också med situationen i Hangö, där han i början av 1930-talet hade en sommarvilla. Marskalken uttalade sitt beklagande över det skick i vilket staden befann sig.

Hangögruppen hade utfört sin uppgift. Förlusterna uppgick till 276 stupade, 78 försvunna, 21 döda och 604 sårade, De svåraste förlusterna hade Bromarvavsnittet lidit, 111 stupade, 70 försvunna och 177 sårade.

Hamnarna under andra världskriget

Då Hangö hade återtagits infördes militärförvaltning i staden under år 1942. Under den tiden underlydde Västra hamnen administrativt sjöstridskrafternas stab. Civil förvaltning infördes igen 1.1.1943.

I Västra hamnens bassäng fanns mycket bråte, men militären rensade hamnbassängen. I hamnbyggnaderna påträffades bomber, nämligen 43 flygbomber och två sjunkbomber i Tyska magasinet, 63 flygbomber och 10 sjunkbomber i smörmagasinet samt 13 flygbomber och 20 sjunkbomber i packhuset.

Järnvägen till Hangö öppnades den 12 januari 1942. Den 29 november 1943 anlände överbefälhavaren marskalk C.G. Mannerheim till Hangö med ett specialtåg. Han bekantade sig med det tyska järnvägsartilleriet, som hade iståndsatts, och granskade sedan hamnen. Mannerheim besökte också det tyska genomfartsläget, där han bjöds på smörgås och snaps. Marskalken själv bjöd den finländska garnisonens ledning i Hangö på middag i sitt tåg.

Tysk genomfartstrafik

En del av hamnområdet var från den 14.1.1941 - 8.9.1944 i de tyska militärmyndigheternas bruk. Finländska myndigheter hade ingått ett avtal om tyska transporter av soldater på permission samt underhåll och dessa transporter började redan 1940 till och från Vasa, men flyttades till Hangö, då järnvägen till staden igen var i skick 1942. Även den tyska 7.

Bergsdivisionen transporterades över Hangö till Lappland. Det första regementet anlände redan den 14 januari, och under två veckor lossades sammanlagt nio tyska fartyg. Förutom trupper lossades också hästar, hundar, slädar, hundslädar och hundratals fordon. Följande transportväg kom från 2-5. februari. Huvuddelen av divisionen transporterades i maj.

Genomfartstrafiken omhänderhades av Organisationsbyrån för genomfartstrafik, tillsatt av Högkvarteret med överste Väinö Paananen som ledare. Organisationskommittén hyrde Engelska magasinet i Västra hamnen till slutet av maj 1942, då stora transporter skedde. Den 11-21 maj anlände 15.142 man, 1.688 fordon, 1.511 hästar och 1.725 ton livsmedel.

I slutet av juli 1942 anlände det sista regementet från 7. Bergsdivisionen till Hangö.

Också smörmagasinet i Västra hamnen hyrdes av tyskarna 1944 som lager för livsmedel. I Västra hamnen fanns deras hamn- och järnvägskontor. Under sommaren 1942 byggdes ett stort genomgångsläger på Tulludden. De tyska militärmyndigheterna hyrde ett område på 160.000 m² för en månadshyra på 25 penni/m². Läget bestod av närmare 100 baracker, ett soldathem, fyra bastur, klubbar och underhållsutrymmen. Dessutom byggdes stall, garage, brunnar och vägar. Den första frihamnens byggnader på området hyrdes också.

Till läget kom dels soldaterna som skulle på permission, dels nya trupper som skulle upp till Lappland. Alla soldater kunde heller inte resa hem och då tillbringade de permissionen i läget i Hangö. Alla, som kom från Lappland, måste gå i lusbastu varpå de fick rena uniformer. De, som kom från Tyskland, granskades så att de inte hade smittosamma sjukdomar. Tyskarnas område på Tulludden var avsett för ca 3.000 man, men där vistades upp till 4.000-5.000 man. I ledningen för genomfartsläget stod major G. Dröge. Till hans underlydande hörde kassören Grimm, som förvirrades av den stora mängd pengar han skulle hantera och som hemföll till olagligheter. Grimm brände ned fastigheten som kontoret var inrymt i, nämligen Högbergsgatan 12, för att dölja sina felgrepp. Själv dränkte han sig i Märsan. Det egentliga huset på tomten vid Högbergsgatan har inte återuppslagts.

Tyskarna använde också andra civila byggnader i Hangö och de rörde sig även utanför läget. Skolbarn i Hangö fick äta i deras matsal i byggnaden vid Högbergsgatan 12, men alla hade inte smak för bönsoppa, som bjöds. En tysk militärorkester lär en gång ha givit en konsert för hangöborna i Casino. Tyskarna var unga män i stiliga uniformer som observerades av

ortsbefolkningen, då de sjungande marscherade längs Hangöbyvägen till Convallariaängarna, där det fanns ett tätläger och stora ardennerhästar. En Hangöfru har också berättat en historia från denna tid, då hon var 12 år och hade långa ljusa flätor. Hon bodde i ett hus vid Hangöbyvägen och en av de tyska officerarna observerade henne och gick in i huset och frågade om han fick promenera med flickan i trädgården en stund. Han hade inga onda avsikter utan strök henne över håret och tänkte uppenbarligen på egna barn, som han p.g.a. kriget inte kunde träffa.

I början av augusti 1942 skeppades den tyska Greif-divisionen över Hangö till Reval. Transporten omfattade 10.764 man, 4.025 hästar, 2.345 fordon och 2.300 ton annat gods. Då tyskarna på hösten 1944 skulle lämna Finland var Hangö en av utskeppningshamnarna. Själva lägret förblev i finländarnas bruk och användes för återvändande krigsfångar som karantänläger sent på hösten 1944 och från 1945-1947 av 7. Röjningsflottiljens män.

Berusade SS-män

Från 1941 hade Finland också en SS-bataljon i Tyskland bestående av enskilda frivilliga, och den hemförlovades över Hangö den 1 juni 1943. Marskalk Mannerheim ville att hemförlovningen skulle ske över Hangö så att den inte skulle väcka så mycket uppmärksamhet. SS-männen hade väntat sig ett ståligt mottagande, men hamnen i Hangö var nästan tom då de anlände. Ursprungligen bestod bataljonen av 1.407 man, men 255 stupade och 1.152 anlände till Hangö. Det var oklart om SS-bataljonens avtal skulle förlängas och den 3.7. samlades männen på nytt i Hangö i uniform för att invänta order. Den dröjde och männen fördrev ovissheten med att festa så grundligt, att stadens häkten fylldes av berusade SS-män, som befriades med våld av mera nyktra kamrater. Svenska gatskyltar revs ner och stadsborna var synnerligen missnöjda över situationen. Den finländska regeringen ställde emellertid sådana krav att Tyskland avstod från bataljonen. Männen fick meddelande om den saken den 7.7. på hamnkajen (i Yttre hamnen?). Följande dag skulle de överföras till den finländska armén. Bataljonen samlades då igen på hamnkajen, där bataljonskommendören, överstelöjtnant Hans Collan läste upp Himlers dagordning och delade ut 45 järnkors. Därefter konstaterades att bataljonen inte längre tillhörde SS-trupperna. Männen bytte sedan uniform och ställdes upp på samma plats några timmar senare. Trupperna granskades av generallöjtnant Lauri Malmberg. Niilo Lappalainen säger i sin bok Hankoniemi toisessa maailmansodassa, att det torde ha varit unikt inom krigshistorien att samma enhet på samma dag paraderade i två olika arméers uniformer.

Trafiken startade genast, ingermanländska flyktingar

Av Västra hamnens dagbok över ankomna och avgående fartyg och deras lastning och lossning framgår, att det sista fartyget före vinterkriget i hamnen var Raimo Ragnar den 19 november 1939. Raimo Ragnar lastade cellulosa och gick till Preston den 29.11. Helga L.M.Russ anlände till Yttre hamnen den 26.11. och avgick också den 29.11. till Borgå med sågat virke. I boken är det sedan paus till den 19 december 1941, då Jäämeri kom in från Emden för att lossa koks. Samma dag kom Sally från Gotenhofen och lossade stenkol. Båda avgick den 22 december. Det blev sedan paus i hamnen fram till den 14 januari 1942. Då började de tyska trupptransporterna med tyska fartyg, som kom från och gick till Stettin, men från den 28.1. kom också finländska fartyg med stenkol och för att lasta papper, koppar, fanér, trådrullar m.m. Livsmedel importerades också, bl.a. råg i lösvikt, mjöl och socker. Både tyska och finländska fartyg bunkrade i Hangö. Under hösten 1942 bestod trafiken huvudsakligen av tyska trupptransporter.

Ytterligare en stor grupp utlänningar transporterades över Hangö, nämligen ingermanländare, som tvingats fly från sina hemtrakter, då de tyska trupperna på hösten 1941 gick mot Leningrad. Ingermanländarna samlades i Baltischport. Den finländska regeringen beslöt den 1 december 1942 att gå med på att flytta dem till Finland och sjöfartsstyrelsen skulle sköta om transporten. De första flyktingtransporterna, 302 personer, anlände till Hangö med Aranda 29 mars 1943 från Baltischport och fartyget gick tillbaka dit den 1 april. Dagen därpå var hon tillbaka med 269 ingermanländare. Från den 11.4. transporterade också fartyget Suomi flyktingar och från den 31.7. deltog Louhi i dessa transporter. Senare kom också bl.a. Virgo, Iris och Osmo med. Den första flyttningstågen pågick till den 17.10.1943 och omfattade 65 transporter med totalt 22.050 ingermanländare. Den andra flyktingtransportperioden pågick från den 15.11.1943 till den 14.4.1944 och omfattade 79 transporter. Därefter transporterades ännu en mindre grupp, så att det totala antalet överflyttade ingermanländare var 61.163 personer. Med det tyska fartyget Gotenland kom ännu 1.700 personer i anslutning till de tyska permissionstransporterna i november 1943.

I Hangö anordnades ett befolkningsförflyttningsläger 1943 med löjtnant V. Palmu som chef. Befolkningsförflyttningslägret inrymdes bl.a. i bönehuset, nuvarande Evangeliska folkhögskolan, där lottorna från den 24.6.1942 hade skött bespisningen bl.a. av arbetarna som byggde det nya vattentornet. Ingermanländarna bodde också på flera andra platser, vartill byggdes tre stora lusbastur och fem blåsyrekammare för desinficering i Haga park. Kläder behandlades också med het luft. En officer, fyra underofficerare och 20 man skötte desinfektionsanläggningarna.

Ingermanländarna vistades bara några dagar i Hangö för att bada bastu och få mat och rena kläder. De skickades sedan vidare till andra mottagningsläger eller karantänläger tills de placerades i jordbruksarbete eller med andra uppdrag runt om i landet. För ingermanländarna gick det sedan inte så bra. De återbördades till Sovjetunionen 1944, men dessa transporter skedde med tåg och berörde inte Hangö.

Skeppsstuveriet under krigsåren

Under kriget flyttade Hangö skeppsstuveri till Mäntyluoto i april 1940. Firman lyckades evakuera värdefull arbetsmateriel från Hangö, men kvar i Hangö blev 174 landgångar, 200 plan, 118 styckegodskärror, 73 kolkärror och 33 spetslandgångar. En del av arbetarna sades upp, men firman var villig att anställa dem på nytt om arbete fanns på den nya orten och arbetarna själva var intresserade. Arbetelönen i Räfsö och Mäntyluoto var 11 mk/timme för män från den 1.6.1940. I en oundertecknad brevkopia från 1942 klagas över den dåliga arbetskraften. Redan i slutet av föregående år hade man anhållit om att få nio man befriade från arbetstjänst så att de kunde användas i lossnings- och lastningsarbeten i Mäntyluoto. Det lyckades emellertid inte. Firman var 1942 tvungen att anställa en evakuerad från Viborg för 2.750 mk/månaden eftersom han inte skulle ha kommit annars, men han hade varit stuvare tidigare och var flitig och nykter, varför skrivaren tillstyrkte lönen. Bokförings- och kontorsarbetet blev efter, men man lyckades inte heller få Harry Erlund fri från militärtjänsten. Om företaget flyttade tillbaka till Hangö måste man få en bokförerska. Flyttningen ville man inte ha någon brådska med i juli 1942 eftersom det befarades att trafiken på Hangö till en början inte skulle vara stor. Alla industrier, som hade sysselsatt Hangö skeppsstuveri om somrarna, hade nu etablerat sig på annan ort och man visste inte om de skulle flytta tillbaka. Endel av skeppsstuveriets redskap hade dock flyttats tillbaka redan i början av året och förvarades där under bar himmel, vilket framgick av ett försäkringsbrev. Redskapen i Mäntyluoto försäkrades för 150.000 mk, men redskapen i Hangö för 350.000 mk. Verksamheten i Hangö återupptogs i mitten av januari 1942. Återflyttande stuvare fick intyg att de hade anställning och uppmanades medföra intyg också över vaccinering mot

smittkoppor och tyfus, eftersom man annars inte fick inresetillstånd till Hangö. ”Tag med sov- och ätgrejor samt timmermansverktyg, ty det är sådant som behövs i Hangö just nu.” Till vintern skulle företaget dock vara verksamt i Hangö. År 1944 förekom fortfarande inkallningar och Skeppsstuveriet kompenseras med krigsfångar, men arbetskraften var ovan och svag. Det resulterade i att man blev tvungen att utföra vagnslossningar- och lastningar också nattetid och Skeppsstuveriet anhöll därför hos Nylands folkförsörjningsdistrikt om licens för 30 liter lyspetroleum.

I juli 1944 lämnades en redogörelse till Huvudkvarterets underhållsstab, jord- och vattentransportavdelningen över vilka arbetsförmän och arbetare födda mellan 1895 och 1902 som fanns i Hangö hamn. Skeppsstuveriet anhöll om att dessa förmän och arbetare skulle bli beordrade för arbete i Hangö hamn, eftersom arbetskraften var för liten och svag och man hade svårt att komma till rätta med arbetena i hamnen.

År 1944 höll Skeppsstuveriet på att få en konkurrent, nämligen Ab Trångsunds Stevedoring Co från det avträdde området. Företaget hörde sig för om en etablering i Hangö i samarbete med Ab Hangö Skeppsstuveri, men bolaget meddelade som svar att Hangö numera under normala förhållanden hade en mycket kort skeppningssäsong, främst under 4-6 veckor om vintern om det var en kall vinter. Om vintern var mild var hamnen hela året s.g.s. utan trafik. Hangö var en hamn för omsättning av styckegods medan firman i Trångsund närmast hade sysslat med trävarulastningar och inte hade de redskap som behövdes för arbete i Hangö. Skeppsstuveriet ansåg att Hangö inte var någon lämplig ort för en evakuerad firma och omsättningen var så pass liten att den inte kunde föda två från varandra separat arbetande stuveriföretag.

Summan av utbetalda arbetslöner uppgick 1943 inom Hangö Skeppsstuveri till 1.977.208 mk. Från Mäntyluoito Stevedoring Oy lånades tre vajernätstroppar, sex manillanätstroppar, fem dynor av bilringar, tre kättingslingor, två järnsliskor, 20 kärror och en släde i januari 1944. Kriget märktes ännu i maj 1944 då Finlands stuvareförbund meddelade Ab Hangö Stevedoring Oy att Folkförsörjningsministeriet beviljat firman rätt att köpa sex par gummiförskor hos firma A.W. Forsström i Hangö. Hangö skeppsstuveri fick rätt att köpa 20 par gummiförskor.

I den krigshärjade staden Hangö kom livet igång igen efter julhelgen 1941. Det fanns mycket att röja och städa upp efter ryssarna. Man måste allra först bygga ett nytt vattentorn. Tidigare stadsbor började så småningom återvända igen och nya anlände också till ett nytt nybyggarliv i den prövade staden. Aftonbladet intervjuade stadsdirektör Elis Vennström i början av december 1942 och då sade denne bl.a. att badhusanläggningen inte hade tagit större skada. Man talade förhoppningsfullt om nya turistströmmar då krigets åskor hade slutat mullra. I mars 1945 lät Hangö stad genom tidningspressen meddela att Hangö bad skulle öppnas inkommande sommar. Tor Westerholm kommenterade notisen i en icke namngiven tidning den 7.3. 1945: Hur ämnar man klara den uppgiften, har man frågat sig. Hur skall gästerna trivas där ute på udden bland de många ruinerna. Hur har man tänkt ordna med inkvartering och förplägnad.

Generalskorsun i Badhusparken skulle ha varit en sevärdhet, men grundvattnet steg i den så att den inte längre kunde beses. Badhuset och gymnastikinrättningen revs, men varför kommenteras inte med ett ord. Byggnadsmaterialet tillvaratogs för stadens eget behov och resten skulle säljas.

I april 1940 tillsatte inrikesministeriet en förvaltningsnämnd, som skulle avveckla staden Hangös angelägenheter. Det var meningen att Hangö skulle upphöra som stadskommun vid utgången av 1942. Då staden återerövrades i december 1941 förändrades förhållandena och den främsta uppgiften blev återuppbyggnaden, till en början i samarbete med

militärförvaltningen. Förvaltningsnämnden hade den beslutanderätt och verkställande makt som ankom på kommunala myndigheter. Nämnden bestod av stadsdirektör Elis Vennström, stadsfullmäktiges ordförande Vilhelm Westman och fullmäktigledamoten Joel Ström och kompletterade sig senare med fullmäktigledamöterna Armas Sandelin och Gustaf Palenius. Förvaltningsnämnden upphörde 1.1.1946.

Från 1942 fanns det militärförvaltning i Hangö. I spetsen för flera förvaltningsgrenar stod inkallade hangöbor så att doktor K.J. Lundmark ledde sanitetsväsendet, kapten Axel Uitto brandverket, löjtnant Arne Grönroos polisen, agronom Ossian Mesterton underhållsbyrån, löjtnant Karl Ove Berglund återinflyttningsbyrån, löjtnant Onni Rajasaari folkförsörjningen och löjtnant Erik Liljefors kommandoavdelningen. Först chef för militärförvaltningen var överste Eino R. Koskimies, som fungerat som befälhavare vid Hangöfronten, och chef från den 19.7.-31.12.1942 var Hangös stadsdirektör Elis Vennström. Militärförvaltningen upphörde det sistnämnda datumet.

Det nya vattentornet stod färdigt 1943 och hade Bertel Liljeqvist som arkitekt.

Nämns kan att 48.000 tallplantor planterades i stadens skogar 1943-1944.

Kriget hade inneburit ett svårt avbrott i staden Hangös verksamhet, men återuppbyggnaden startade ganska snabbt. Emellertid finns det ännu i dag 1-2 tomter som inte har bebyggt på nytt efter kriget. Näringslivet byggdes också upp på nytt. Många industrier hade flyttat bort och de kom inte tillbaka. Emellertid gick stadens förvaltning in för att försöka locka nya industrier till Hangö, och det lyckades också. Många mindre och några stora industrier etablerade sig i Hangö och många av de små utvecklades också med tiden till stora industrier. Med industrierna skedde en stor finsk inflyttning till Hangö, som behöll sin svenska majoritet till början av 1980-talet.

Birgitta Ekström Söderlund